

Rozdział 1

Wprowadzenie

1.1. Współczesne przestrzenne zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego

Chcąc omówić teoretyczny i praktyczny wymiar polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie, nie sposób nie odnieść się do zagadnienia współczesnych zróżnicowań przestrzennych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Dlatego też na wstępie należy zarysować przyjęty w prezentowanej pracy sposób rozumienia takich terminów, jak przemiany (jako synonim zmiany), rozwój społeczno-ekonomiczny, przestrzeń i współczesność.

Przyjmując za M. Bunge [1977: 215] ontologiczną definicję zmiany można założyć, że stanowi ona zdarzenie lub proces w wymiarze ilościowym lub jakościowym polegający na zmianie stanu obiektu realnego (jego własności). Sam Bunge [1977: 219] podkreśla, że każdy obiekt realny może (ale nie musi!) ulec zmianie. W rozpatrywanym przypadku chodzi o zmiany form i struktur społecznych i gospodarczych. Wyróżnia się trzy główne, ale ściśle ze sobą powiązane, typy zmian: proces, historia i rozwój. Proces stanowi sekwencję istotnych zmian stanów obiektów realnych, historia to ogół jego zmian sukcesywnych, a rozwój jest ciągiem ukierunkowanych i nieodwracalnych zmian jego struktury. Zatem omawiane zmiany będą dotyczyły procesów, historii i rozwoju w odniesieniu do form i struktur systemów społeczno-gospodarczych (rozumianych jako obiekty realne).

Rozwój społeczno-ekonomiczny ma bardzo szeroki zakres znaczeniowy oraz jest różnie definiowany i różnie interpretowany w literaturze przedmiotu (co szerzej zostanie przedstawione w rozdz. 2). Dążąc do uproszczenia i generalizacji można przyjąć, że rozwój społeczno-ekonomiczny dotyczy zmian zachodzących w sferze społecznej, które mają głównie ekonomiczny charakter. Jednak, jak słusznie zauważa Z. Chojnicki [2010], pomimo dominacji zarówno na gruncie badań, jak i na gruncie praktycznych działań, aspektów ekonomicznych nie należy ich izolować od aspektów społecznych. Powinno to w konsekwencji prowadzić do traktowania procesów rozwojowych jako łącznie zachodzących zmian społeczno-ekonomicznych. Pogląd ten nawiązuje do koncepcji zakorzenienia K. Polanyi'ego [1944] i rozwiniętej m.in. przez M. Granovettera [1985]. Pojęcie rozwoju społeczno-ekonomicznego zostało upowszechnione

po II wojnie światowej. Stanowiło ono wówczas przeciwieństwo niedorozwoju i było używane w celu określania tempa i zakresu postępu, czyli mających charakter względny lub bezwzględny zmian społeczno-ekonomicznych wartościowanych pozytywnie [Churski 2008]. Co ważne w przypadku rozwoju, zmiany te nie ograniczają się jedynie do wymiaru ilościowego utożsamianego ze wzrostem gospodarczym, ale mają charakter wieloaspektowy prowadząc do trwałych, jakościowych przekształceń zapewniających poprawę życia mieszkańców. Wśród nich warto zwrócić uwagę na trzy prawidłowości. Po pierwsze, celem rozwoju społeczno-ekonomicznego jest poprawa produktywności i konkurencyjności. Jak stwierdza M. E. Porter [1990] jest to proces systematycznego udoskonalania, w ramach którego warunki do prowadzenia działalności gospodarczej ulegają takim przemianom, by sprostać coraz bardziej zaawansowanym i wydajnym formom konkurencji. Po drugie, z punktu widzenia osiągnięcia nadrzędnych celów społecznych, proces rozwoju społeczno-ekonomicznego powinien zmierzać do spójności i zmniejszania nierówności, poprawiając dostęp i dystrybucję dóbr oraz zapewniając wzrost swobody dokonywania wyborów ekonomicznych i społecznych [Todaro 1999]. Po trzecie, jest to proces, który zarówno warunkuje, jak i stymuluje zmiany w instytucjach państwa determinujące jego sprawność. Tym samym zmiany zachodzące w ramach rozwoju społeczno-ekonomicznego dobrze zawierają się w triadzie procesów rozwojowych: konkurencyjność – spójność – sprawność. Ich nadrzędnym celem przestaje być bezrefleksyjne i często utopijne dążenie do wyrównania różnic w rozwoju, ale zapewnienie wszystkim mieszkańcom akceptowalnego przez nich poziomu i warunków życia [Molle 2007]. Należy pamiętać, że na rozwój społeczno-ekonomiczny składają się zarówno procesy spontaniczne, jak i procesy kierunkowe. Te pierwsze nie są ukierunkowane na osiągnięcie określonych stanów finalnych rozwoju, stanowiących efekt działań celowych człowieka i mają bardziej charakter samoorganizujący. Te drugie są wytyczane przez działalność i zachowania ludzi, i są ukierunkowane na osiągnięcie ściśle określonych stanów oczekiwanych, budując zakres polityki rozwoju. Jedne i drugie jednak warunkowane są czynnikami rozwoju, czyli składnikami, własnościami lub zdarzeniami, które albo samoistnie, albo przez celową interwencję kształtują przebieg, charakter i efekt zmian rozwojowych (zagadnienie to zostanie rozwinięte w rozdz. 2).

Wspomniane zmiany i rozwój nie dokonują się aprzestrzennie (ani beczasowo). Zatem należy spojrzeć na przestrzeń (i czas) zarówno fizyczną (realną, materialną) bez względu na fakt, w jakim ujęciu będzie rozpatrywana, tj. absolutnym, relatywnym czy relacyjnym (czasoprzestrzeń), jak i przestrzeń niefizyczną [Bunge 1977; Harvey 1975, 2005]. Procesy społeczno-gospodarcze konkretyzują się w trójwymiarowej metrykonalnej przestrzeni fizycznej, które F. Perroux [1950] określa mianem przestrzeni banalnych. Jednak w ujęciu nauk społecznych procesy te dzieją się także w niefizycznych przestrzeniach fenomenalnych i ustrukturyzowanych, a w szczególności przestrzeni ekonomicznej i społecznej [Perroux 1950]. Procesy społeczno-gospodarcze odbywające się w przestrzeniach niefizycznych uwydatniają się w przestrzeni fizycznej. Tym samym obserwowalne stają się przestrzenne zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i inne kategorie z nim związane, wyrażone w określonym sposobie zagospodarowania terenów, wyposażenia instytucjonalnego, rozwiniętym kapitale

społecznym i ludzkim. Wszystko to składa się na geograficzne (przestrzenne) zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, które powinny stanowić przedmiot pogłębionych studiów i analiz zmierzających do wskazywania możliwości osiągania spójności bez pogarszania produktywności i konkurencyjności, z zachowaniem możliwie najlepszej sprawności instytucjonalnej. Prezentowana monografia wpisuje się w tę potrzebę, włączając się w dyskusję nad teoretycznym i praktycznym wymiarem polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie.

Współczesność zdaniem Z. Chojnickiego [2007: 15] *...nie jest kategorią wyznaczoną przez ramy czasowe. Stanowi raczej stadium rozwoju zapoczątkowane przez zdarzenia lub procesy o dużym znaczeniu społecznym i cywilizacyjnym będące „punktami zwrotnymi” w przemianach społeczeństwa.* Przyjmując tę perspektywę, w niniejszej pracy, przez współczesność należy rozumieć okres po II wojnie światowej do dzisiaj. Wynika to z następujących faktów. Po pierwsze, większość państw świata, w tym głównie kraje europejskie oraz m.in. USA, Japonia, Chiny po II wojnie światowej musiały niejako od podstaw rozwijać gospodarkę już nie ukierunkowaną na produkcję militarną, a na produkcję prowadzącą do wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego. Każde z nich z różnym stanem potencjału wyjściowego warunkowanym skalą zniszczeń wojennych. Po drugie, gospodarki krajowe i regionalne wykazują pewnego rodzaju powtarzalność zgodną z cyklami koniunkturalnymi i rozwojem technologii. Przez to wykazują charakter fazowy, a fazy te uwiadniają się (krystalizują) w okresie kilkunastu lat. Obserwacja tych cykli i ich przestrzenna powtarzalność w różnych okresach pozwala wyprowadzać wnioski o prawdopodobnej reakcji systemu społeczno-gospodarczego w innych lokalizacjach. Po trzecie, i w pewnym sensie najważniejsze, fakt, że pełne zrozumienie przemian społeczno-ekonomicznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po 1990 r. nie jest możliwe bez chociażby częściowego odwołania się do tych przemian, które miały miejsce w krajach kapitalistycznych Europy Zachodniej oraz USA i Japonii – zwłaszcza w latach 60. i 70. XX w.

Pełne zrozumienie przedstawionych powyżej ustaleń i wynikających z nich uwarunkowań w kontekście wyzwań związanych z geograficznymi zróżnicowaniami rozwoju stanowi podstawę motywacji podjęcia przedmiotowej analizy i wymaga rozwinięcia pewnych wątków, zwracając uwagę na ich historyczne determinanty.

Patrząc na historię i dynamikę zróżnicowań rozwoju w Europie można stwierdzić, parafrazując wstęp do Manifestu komunistycznego Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, że Widmo krąży po Europie – widmo zróżnicowań przestrzennych rozwoju. To truisyczne stwierdzenie niesie w sobie zarówno genezę, jak i wizję przyszłości naszego kontynentu. Część naukowców, genezę współczesnych zróżnicowań przestrzennych rozwoju upatruje w wydarzeniach wieków XVI-XVIII, a więc w okresie tzw. długiego szesnastego wieku [Braudel 1985]. Wówczas to, używając marksistowskiej nomenklatury, formował się kapitalizm. Doszło do uformowania się grup ludzi, warstw społecznych posiadających kapitalistyczne środki produkcji i mnożących je, co w konsekwencji prowadziło je do wzrostu zamożności m.in. poprzez „wyzysk” znacznie większej grupy ludzi, a więc warstwy społecznej pozbawionej tych środków. Dodatkowo jako konsekwencja rewolucji francuskiej z 1789 r. zrodził się liberalizm [Braudel 1985; Wallerstein 2004]. Dla liberalizmu w ujęciu społeczno-gospodarczym

najważniejszym celem jest wolność, zarówno w kontekście wartości demokratycznych i praw obywatelskich (w tym praw jednostki), jak i własności prywatnej i wolnego rynku.

W tym kontekście problematyka współczesnych zróżnicowań rozwojowych może być rozpatrywana z punktu widzenia pojęć nierówności szans i nierówności wyników rozpatrywanych przez A. Atkinsona [2015] zgodnie z podejściem R. Tawney'a [1964] i J. Roemera [1998]. Nierówność szans można rozumieć jako okoliczności będące poza kontrolą jednostki (*ex ante*), a nierówność wyników jako pewnego rodzaju wysiłek jednostki położony na poprawę własnego stanu (*ex post*), ale z założeniem, że nierówności szans nie miały wpływu na ten wynik.

Współczesny podział świata, według S. Amina [2002], jest konsekwencją zróżnicowanego geograficznie poziomu uprzemysłowienia. Kraje o niskim lub przeciętnym poziomie uprzemysłowienia od XIX w. *de facto* stanowiły peryferia lub półperyferia gospodarki światowej. Modernizacja gospodarek krajów peryferyjnych polegała (i nadal polega) na próbach „nadrabiania i doganiania”. To zaś wymaga nowych technologii, w celu zwiększenia efektywności czy nawet konkurencyjności. To niezwykle kosztowne procesy zarówno pod względem kapitału finansowego, jak i wykwalifikowanej siły roboczej. Z kolei właśnie takiej modernizacji często towarzyszy wzrost nierówności w podziale dochodu. Powstają znaczne różnice zwłaszcza między centrami i peryferiami. Wystarczy przyjrzeć się nieco bliżej Europie. Zachodnioeuropejskie gospodarki, które najwcześniej wkroczyły na ścieżkę industrializacji dodatkowo czerpały dochody ze swoich kolonii. Większość z nich to potęgi kolonialne XVI-XIX w. (Wielka Brytania, Francja, Belgia, Holandia, Hiszpania, Portugalia, Niemcy, Włochy i Dania). Stąd też ich przewaga konkurencyjna względem Europy Środkowo-Wschodniej była budowana także i kosztem ich kolonii od kilkudziesięciu-kilkuset lat. Pierwsza połowa XX w. naznaczona była czasem wojen światowych, kryzysów gospodarczych i wielkich ruchów społecznych. Dość szczegółową diagnozę przyczyn i uwarunkowań społeczno-gospodarczych, politycznych i kulturowych Wielkiego Kryzysu w USA, narodzin faszyzmu w Europie, polityki Nowego Ładu w USA oraz rozwoju i skutków liberalizmu gospodarczego opisał K. Polanyi [1944]. To dzięki myśli Polanyiego lepiej rozumiemy zakorzenienie gospodarki w społeczeństwie i samoregulację gospodarki, tzn. lepiej rozumiemy fakt, że gospodarka nie jest autonomiczna, jak w pewnym sensie pojmuje się ją w ekonomii klasycznej, ale podlega relacjom społecznym lub polityce.

Druga wojna światowa dokonała zasadniczej rekonfiguracji sił w Europie i na świecie. Stany Zjednoczone głównie poprzez ekspansję gospodarczą i polityczną, ale także i kulturową uzyskały status hegemonu. Jak zauważa I. Wallerstein [2013] tzw. Plan Marshalla można uznać nie za przejaw altruistycznej filantropii względem zniszczonej wojną Europy, ale jako chęć rozbudowania amerykańskiej strefy wpływów. Między innymi dzięki temu kraje kapitalistyczne Europy Zachodniej znalazły się w kręgu oddziaływania USA. Z kolei przeciwnym biegunem dla tej hegemonii był Związek Radziecki ze swoją supremacją w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie implementowano społeczno-gospodarcze rozwiązania marksizmu-leninizmu zbudowane na szerokiej krytyce kapitalistycznych stosunków społecznych. Tym samym, na blisko pół wieku utrwalono pojałtański podział świata. Wyraźnie zarysowany w szczególności

w Europie, która została podzielona na dwa bloki – krajów kapitalistycznych i komunistycznych (socjalistycznych). Sytuację ekspansji USA i krajów kapitalistycznych dość dobrze oddaje pogląd I. Wallersteina [2004], którego zdaniem imperatyw niekończącej się akumulacji kapitału wytworzył potrzebę ciągłej zmiany technologicznej, ciągłego poszerzania się granic geograficznych, psychologicznych, intelektualnych, naukowych. Z kolei gospodarki socjalistyczne, centralnie sterowane o systemie nakazowo-rozdzielczym cechowały się znacznym zapóźnieniem technologicznym i ograniczonymi możliwościami ekspansji terytorialnej, stanowiły zupełne przeciwieństwo bloku kapitalistycznego. Tym samym okres powojenny to okres rozwoju intensywnej gospodarki kapitalistycznej i ekstensywnej socjalistycznej. Żeby dobrze zrozumieć różnicę między oboma systemami warto podkreślić, że zarówno gospodarka światowa i gospodarki poszczególnych państw cechują się cyklicznością, co już na początku XX w. wykazał J. Schumpeter [1911]. Kluczowe gałęzie przemysłu lub usług jako podstawowe impulsy rozwoju gospodarczego prowadzące do znacznej akumulacji kapitału w dużej mierze kształtują te cykle. W sytuacji dobrej koniunktury gospodarczej rośnie zatrudnienie, płace i poprawia się koniunktura. Większa liczba producentów wkraczająca na wolny rynek, zmienia jego *quasi*-monopolistyczny charakter. Następuje swego rodzaju nadprodukcja w stosunku do rzeczywistego popytu oraz związana z tym zwiększona konkurencja cenowa. Prowadzi to do zmniejszenia się zysku i nadprodukcji, a w efekcie do spowolnienia produkcji dóbr i usług. To zaś prowadzi do stagnacji lub recesji, a w efekcie do wzrostu bezrobocia. Dodatkowo dochodzi do minimalizacji kosztów np. przez zmianę lokalizacji produkcji (niższe koszty pracy, lokalizacji, produkcji). Często jest to swoistą drogą implementacji kapitału zewnętrznego w obszarach peryferyjnych lub półperyferyjnych, dotąd w dużej mierze pozbawionych tego typu inwestycji [Wallerstein 2004]. Oczywiście fakt podejmowania określonych działań krótko- i średnioterminowych zarówno tych bezpośrednich, jak i pośrednich decyduje o osiągnięciu przez gospodarkę względnej równowagi i rozwiązywaniu powstałych problemów. Sytuacja ta z grubsza oddaje cykl gospodarki kapitalistycznej, co w przypadku gospodarek socjalistycznych praktycznie nie występowało. Wynika to przede wszystkim z faktu centralnej regulacji podaży dóbr i usług, nie uwzględniającej poziomu popytu, a więc braku wolnego rynku i procesu jego samorównowazenia. Wynika to także z faktu społecznej własności środków produkcji (brak własności prywatnej) oraz maksymalnego wykorzystania zasobów pracy (oficjalny brak bezrobocia).

Jak zauważa S. Amin [2002] przełom lat 60. i 70. XX w. to okres, w którym nastąpił krach powojennych modeli akumulacji regulowanej, który wywołał strukturalny kryzys systemu, prowadząc m.in. do poszukiwania alternatywnych podejść i modeli. Zapoczątkowało to nurt szerokiego wykorzystania podejść mikroekonomicznych oraz uwzględniających składową przestrzeni i jej specyfiki w wyjaśnianiu procesów rozwoju (o czym więcej w rozdz. 2). Erozja zdolności rozwojowych modeli powojennych wyrażała się w spadkowej tendencji stopy zysku. Stały spadek tempa wzrostu i rosnąca hipertrofia finansowa (ekspansja wolumenu rynków kapitałowych, finansjeryzacja przedsiębiorstw, globalizacja rynków finansowych) trwała jeszcze przez lata 70. i 80. XX w. Sytuacji tej jednak towarzyszyła trzecia rewolucja technologiczna, która dogłębnie zmieniała sposoby organizacji pracy i stosunki społeczne. Nastąpiła znaczna

transformacja struktury zawodowej [Castells 2010]. W tym samym czasie, a więc od końca lat 60. do połowy lat 80. XX w., na co szczególnie zwraca uwagę A. Atkinson [2015] dzięki rozbudowywaniu państwa dobrobytu, rosnącym płacom i rządowej interwencji w rozpiętość zarobków malały nierówności dochodowe gospodarstw domowych w krajach Europy Zachodniej (Skandynawia, Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Benelux, Włochy), a następnie zaczęły rosnąć. Jego zdaniem wynika to przede wszystkim z faktu, że mniejszy poziom nierówności powiązany jest z większą makroekonomiczną stabilnością [Atkinson 2015]. W systemie socjalistycznym nierówności, przynajmniej oficjalnie, nie występowały. W kapitalistycznej Europie Zachodniej dominowały rządy socjaldemokratów i liberałów, które były możliwe *de facto* dzięki istnieniu Związku Radzieckiego i państw socjalistycznych, dla których były przeciwwagą. Ekstensywne uprzemysłowienie ZSRR i państw satelickich oraz niezdolność przejścia do stadium intensywnej akumulacji sprawiły, że kraje socjalistyczne „prze-gapiły” rewolucję informatyczną [Amin 2002].

Przełom lat 80. i 90. XX w. przyniósł to, co jeszcze dla wielu na początku lat 80. XX w. wydawało się niemożliwe, a mianowicie rozpad Związku Radzieckiego i upadek systemu socjalistycznego. Tym samym niemal całkowicie zniknął system społeczno-gospodarczy, który miał stanowić przeciwwagę dla kapitalizmu. Kraje postsocjalistyczne, w tym przede wszystkim Europy Środkowo-Wschodniej wkroczyły na ścieżkę transformacji, zmierzając do demokratyzacji życia i rozwoju gospodarki wolnorynkowej. Procesy te wychodzą na pierwszy plan tzw. trzeciej fali demokratyzacji w koncepcji S. Huntingtona [1991]. Jego zdaniem fala ta obejmowała ok. 30 krajów Europy, Azji, Ameryki Łacińskiej i Afryki, które przeszły drogę od systemów niedemokratycznych do demokratycznych. Miała swój początek w 1974 r. w Portugalii – rewolucja goździków (upadek reżimu Antonio Salazara), a skończyła się na upadku socjalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Rumunia, Bułgaria, Węgry oraz rozpad Związku Radzieckiego, Jugosławii i Czechosłowacji). Fala ta nakłada się na znaczny wzrost znaczenia globalizacji (także trzecia fala globalizacji). Powstała wówczas sytuacja, w której kraje, które w minionych latach odniosły sukces cywilizacyjny utraciły swoje kolonie i ich granice stały się „zbyt ciasne”. Głównie dlatego, że granice te tworzyły barierę ekspansji ekonomicznej sił wytwórczych w tych państwach. Z kolei osiągnięty sukces cywilizacyjny stał się wzorcem dla innych, mniej rozwiniętych krajów. W konsekwencji wzorcem trzeciej fali demokratyzacji i globalizacji stały się wolny rynek i demokracja. Alternatywne formy organizacji życia społeczno-gospodarczego, takie jak np. socjalistyczne systemy monopartyjne z gospodarką centralnie planowaną, okazały się mniej efektywne gospodarczo i mimo ideologicznych obietnic przyczyniły się do zapóźnienia cywilizacyjnego krajów, w których funkcjonowały.

Tym samym w obecnym stadium rozwoju silne państwa oddziałują na słabsze, wywierając na nie naciski, aby otwierały swoje granice: na przepływy tych czynników produkcji, które są użyteczne dla firm państw silnych, dla ich produktów i usług czy na swego rodzaju praktyki kulturowe oraz, żeby podążały za nimi na arenie międzynarodowej. Dochodzi *de facto* do pewnego rodzaju neokolonializmu gospodarczo-kulturowego względnie suwerennych i samodzielnych państw narodowych [Wallerstein 2004].

Dodatkowo należy podkreślić fakt, że wiele z tych słabszych państw, które przeszły falę demokratyzacji (zwłaszcza kraje postsocjalistyczne) zostało poddane, nieraz w sposób gwałtowny, oddziaływaniu wszystkich zewnętrznych uwarunkowań, które były konsekwencją wdrożenia gospodarki wolnorynkowej, a które w krajach kapitalistycznych przynosiły stopniowe przemiany. Tego typu uwarunkowania z pewnością nie ułatwiają niwelowania różnicowań społeczno-gospodarczych.

Geograficzne, ale jednocześnie neomarksistowskie studia D. Harvey [2005] nad kapitalizmem dowodzą, że tak naprawdę kapitalizm trwa dzięki geograficznym nierównościom rozwoju, bo ta nierówność jest istotą kapitalizmu. Zdaniem D. Harvey [2005: 103 i nast.] nierównomierny rozwój społeczno-gospodarczy w kontekście kapitalistycznego systemu produkcji powinno się rozpatrywać (co zresztą sam czyni) z punktu widzenia interpretacji historyczno-dyfuzjonistycznej, konstruktywistycznej, ekologicznej oraz geopolitycznej. Potwierdza to S. Amin [2002], którego zdaniem realny, zglobalizowany kapitalizm jest z natury polaryzujący i tym samym próżne są wszelkie nadzieje, że pewnego dnia jego „peryferie” dogonią „centra”. Głównie dlatego, że na peryferiach proces akumulacji kapitału jest przede wszystkim pochodną ewolucji centrów, stanowi przeszczep tej ewolucji i jest niejako „zależny”. Oczywiście te nieco radykalne stanowiska, wypracowane na gruncie dotychczasowego spojrzenia na gospodarkę światową we współczesnej gospodarce globalnej nabierają nieco bardziej realnego kształtu. Można wręcz momentami dostrzec podobieństwa do klasycznych i neoklasycznych teorii ekonomii. Właśnie tutaj zarysowuje się kolejna transformacja. Jak stwierdza M. Castells [2010] kapitalizm, który cechuje się niepowstrzymanym dążeniem do ekspansji, ciągłego przekraczania granic czasu i przestrzeni, w końcu XX w. dzięki technologiom informacyjnym i telekomunikacyjnym oraz przy decydującym udziale polityki deregulacji i liberalizacji prowadzonej przez rządy i instytucje międzynarodowe przekształcił gospodarkę światową w globalną. Jednak najważniejsze jest to, że tak naprawdę nie wszystko ma charakter globalny, bo w rzeczywistości większość produkcji, zatrudnienia i firm jest i pozostanie lokalna i regionalna. Do tego, gdy przyjąć koncepcję zakorzenienia gospodarki w społeczeństwie K. Polanyi’ego [1944] rozwiniętą przez M. Granovettera [1985] można zauważyć, że procesy gospodarcze i społeczne są ze sobą symbiotycznie zintegrowane, a ewolucja modelu rynkowego, samoregulacja, destrukcyjne napięcia i rozwój endogeniczny są elementami współczesnego świata. Jakkolwiek wielu przedstawicieli nurtu alternatywnego w badaniach przestrzenno-ekonomicznych, w tym J. A. Schumpeter, F. Braudel, I. Wallerstein, S. Amin czy D. Harvey wieszczą upadek, a przynajmniej zmierzch kapitalizmu, niemniej jednak obecnie pogłoski o jego śmierci są chyba mocno przesadzone. Niewątpliwie współczesny świat jak nigdy dotąd w historii nie zmieniał się tak dynamicznie, głównie za sprawą ICT. Tym samym rodzą się kolejne obszary nierówności, chociażby w tym co zauważa J. Rifkin [2014] – dostępie do inteligentnej infrastruktury, w tym Internetu, rozwoju gospodarki opartej na dzieleniu się i dążeniu do społeczeństwa zerowych kosztów krańcowych. Rewolucja informatyczna sprawiła, że maleją nakłady pracy, ale za to w coraz większym stopniu rośnie potrzeba pracy wysoko wykwalifikowanej oraz, że w mniejszym stopniu liczy się kapitał (w sensie mniejszych inwestycji w środki trwałe) prowadzą do zwiększania się produkcji

materiałnej. Zmieniła ona także organizacja pracy tworząc nowe możliwości, które okazują się być podstawą adaptacji do nowych, niespotykanych co do zakresu i konsekwencji kryzysów globalnych¹.

Z pewnością współczesne i przyszłe oblicza kapitalizmu będą także dynamicznie się zmieniać i będą inne od tego co znamy z historii i tego co obecnie nas otacza. Natomiast ważne jest, by dobrze zrozumieć przyczyny i uwarunkowania tych zmian oraz mechanizmy nimi rządzące, aby umiejętnie je wykorzystywać nie tyle do wyrównania różnic w rozwoju, ile przynajmniej do niwelowania rosnącej ich skali. W tym zakresie szczególna rola przypada polityce regionalnej, której geneza sięga pierwszych prób praktycznego wykorzystania sterowania rozwojem regionalnym w celu przeciwdziałania negatywnym, spontanicznym, konsekwencjom procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego związanych z przeciwdziałaniem skutkom kryzysu przełomu lat 1920. i 1930. [Szlachta 1990]. Współcześnie polityka regionalna musi mierzyć się nie tylko z następstwami spontanicznego różnicowania się rozwoju społeczno-ekonomicznego w przestrzeni, wynikającego z heterogeniczności jej czynników (zasobów) tworzących specyficzny kapitał terytorialny każdego obszaru. Musi również reagować na negatywne skutki procesów globalnych determinując wrażliwość oraz tworząc odporność kapitału terytorialnego na zjawiska kryzysowe. Szczególne laboratorium tych działań tworzy obszar państw członkowskich Unii Europejskiej. Ta instytucja jako jedyna na świecie na tak dużą skalę programuje i wdraża działania polityki regionalnej w wymiarze ponadnarodowym. Wyzwania z tym związane uległy zwielokrotnieniu po rozszerzeniu składu członkowskiego tej organizacji w 2004 r. Tak zwane duże rozszerzenie doprowadziło bowiem do włączenia w ramy wspólnotowego organizmu ekonomicznego i społecznego grupy państw Europy Środkowo-Wschodniej, które od zakończenia II wojny światowej, przez ponad cztery dekady znajdowały się w odmiennym ustroju politycznym i systemie gospodarczym. Na tym tle identyfikację czynników rozwoju, które powinny być przedmiotem interwencji polityki regionalnej w celu osiągnięcia spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej należy uznać za jedno z głównych zadań współczesnych badań regionalnych. Zmieniające się uwarunkowania procesów rozwojowych stawiają nowe wyzwania polityce regionalnej, zarówno w podejściu do programowania, jak i jej realizacji. Wśród nich do najważniejszych należą dwa nurty związane z: dążeniem do wzrostu efektywności interwencji polityki regionalnej oraz zmieniającym się układem czynników rozwoju i redefinicją ich znaczenia w warunkach globalizacji kryzysu. W ich ramach za najbardziej istotne należy uznać: (a) implementację na grunt polityki regionalnej założeń podejścia zorientowanego terytorialnie (*place-based approach*), zwracającego uwagę na konieczność uwzględniania specyfik zasobów endogenicznych kształtujących się w układach

¹ Prezentowana monografia trafiła do Wydawnictwa w początkowym stadium kryzysu wywołanego pandemią SARS-CoV-2, która zapoczątkowana w Chinach w grudniu 2019 r. ogarnęła cały Świat. Jej konsekwencje z pewnością zasadniczo i trwale zmienią dotychczasowy globalny porządek społeczny i gospodarczy, prowadząc, jak się wydaje do pogłębienia przestrzennych różnicowań rozwoju. Podkreśla to jeszcze bardziej znaczenie badań nad przestrzennymi różnicowaniami rozwoju społeczno-gospodarczego oraz ich czynnikami.

terytorialnych, (b) zmianę paradygmatu polityki rozwoju wskazującą na konieczność wzmocnienia procesów rozprzestrzeniania się rozwoju z rdzeni na peryferia i odchylenia od prostej koncentracji środków w obszarach mniej rozwiniętych, oraz (c) nowe czynniki rozwoju, wśród których szczególnego znaczenia nabierają uwarunkowania instytucjonalne. Uwzględniając dotychczasową niską efektywność działań interwencyjnych oraz utrzymujące się w perspektywie 2014-2020 dążenie do poprawy spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej państw i regionów UE, wskazane nowe wyzwania polityki regionalnej są szczególnie istotne z perspektywy regionów mniej rozwiniętych. Jednym z takich regionów jest województwo wielkopolskie, które stanowi szczególnie przedmiot zainteresowania niniejszej pracy.

Należy podkreślić, że badania nad problemami zmian zachodzących we współczesnym świecie nie mogą mieć zrutynizowanego charakteru. Zwykle ich sformułowania są początkowo w pewnym stopniu rozmyte, a sposoby ich rozwiązania na drodze badań naukowych mogą zmieniać się, ze względu na mutacje problemów lub wysunięcie nowych problemów w wyniku uzyskanej częściowo wiedzy [Chojnicki 2007: 19]. Jako autorzy zdajemy sobie sprawę, że wielość podejść, jakie zaprezentowano w pracy może wprawiać wytrawnego czytelnika w zakłopotanie i sugerować zbyt wymieszanie podejść i koncepcji. Niemniej jednak w tym z pozoru nieco eklektycznym ujęciu, które określamy mianem triangulacji teoretyczno-metodologiczno-narracyjnej, upatrujemy szansę na pełniejsze i zrównoważone wyjaśnienie i zrozumienie istniejących geograficznych różnicowań rozwoju społeczno-gospodarczego. Takie podejście, naszym zdaniem, pozwoli pełniej zrozumieć uwarunkowania, z których częściowo wywodzi się geneza współczesnych uwarunkowań rozwojowych w Polsce, która zwyczajowo w dyskursie naukowym bywa tematem najbardziej dyskusyjnym. Naszym zdaniem ekonomia głównego nurtu w pewnym sensie ma ograniczone możliwości w wyjaśnianiu genezy różnicowań geograficznych rozwoju, stąd stosowany nurt alternatywny. W tym miejscu należy podkreślić, że niezwykle ważnym ograniczeniem w pełnym rozpoznaniu badanych procesów i ich mechanizmów w świetle głównego nurtu jest brak relatywnie długich szeregów czasowych danych statystycznych obrazujących poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego w ujęciu lokalnym. Tym samym brak jest rzetelnych empirycznych podstaw pozwalających na konfirmację lub falsyfikację założeń teoretycznych w tym zakresie. Dlatego nie wszystkie analizy i założenia mogą być poparte badaniami empirycznymi (a w szczególności ekonometrycznymi) i siłą rzeczy muszą ograniczać się do pewnego zbioru założeń, często weryfikowanych na podstawie badań bezpośrednich prowadzonych na ograniczonych, ale w wielu przypadkach w pełni reprezentatywnych próbach. Niemniej jednak podejście alternatywne traktujemy jako uzupełnienie podejść i modeli głównego nurtu, które z pewnością dominują w prezentowanym opracowaniu.

1.2. Cel i zakres pracy

Cel badań, których wyniki przedstawione zostały w monografii odnosi się zarówno do warstwy teoretyczno-metodologicznej, jak i poznawczo-aplikacyjnej. Celem teoretyczno-metodologicznym jest przedstawienie ram teoretycznych podejścia zorientowanego terytorialnie w polityce rozwoju, które uwzględnia układ czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w kontekście nowych wyzwań polityki regionalnej. Dodatkowo zaprezentowano algorytm postępowania badawczego umożliwiający weryfikację założeń teoretycznych, bazujący na podejściu ilościowym (wykorzystanie metod matematyczno-statystycznych oraz ekonometrii przestrzennej) i jakościowym (wykorzystanie badań jakościowych). Tak sformułowany cel teoretyczno-metodologiczny obejmuje następujące cele szczegółowe:

1. Określenie roli terytorium w polityce rozwoju (CMT1).
2. Zdefiniowanie prawidłowości i wyzwań polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie (CMT2).
3. Konstrukcja teoretycznego modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie regionalnym i lokalnym (CMT3).
4. Opracowanie autorskiego podejścia metodologicznego *mixed-methods research* do diagnozowania polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie i weryfikacji przyjętego *ex-ante* modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego (CMT4).
5. Empiryczna weryfikacja modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego (*ex-post*) wynikającego z ich oddziaływania na proces rozwoju społeczno-gospodarczego w regionach o różnym poziomie rozwoju, z uwzględnieniem nowych wyzwań polityki regionalnej (CMT5).

Celem poznawczo-aplikacyjnym badań jest diagnoza stanu realizacji polityki zorientowanej terytorialnie w regionie mniej rozwiniętym wraz z identyfikacją czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w kontekście nowych wyzwań polityki regionalnej i sformułowanie rekomendacji w zakresie ich wykorzystania w praktyce działań interwencyjnych. Cel ten obejmuje następujące cele szczegółowe:

1. Identyfikacja wielowymiarowego zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie lokalnym w Polsce (CPA1).
2. Określenie specyfiki czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie lokalnym w Polsce (CPA 2).
3. Testowanie przyjętego modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w warunkach specyfiki regionu mniej rozwiniętego na przykładzie Wielkopolski (CPA 3).
4. Określenie znaczenia nowych wyzwań polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w regionie mniej rozwiniętym na przykładzie Wielkopolski (CPA 4).
5. Sformułowanie rekomendacji w zakresie ukierunkowania interwencji zgodnej z optymalnym modelowym układem czynników rozwoju społeczno-gospodarczego regionu mniej rozwiniętego uwzględniającego nowe wyzwania polityki regionalnej oraz specyfikę polskich uwarunkowań rozwoju (CPA 5).

Tak określony cel naukowy projektu, doprecyzowany szczegółowymi celami teoretyczno-metodologicznym i poznawczo-aplikacyjnym konkretyzuje się formułując dziesięć hipotez badawczych:

1. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie lokalnym w Polsce ma charakter trwały i uwarunkowany historycznie (H1).
2. Nierówności dochodowe na poziomie lokalnym maleją szybciej niż nierówności rozwojowe (H2).
3. Współczesne wyzwania rozwojowe zmieniają charakter oddziaływania czynników rozwoju społeczno-gospodarczego (H3).
4. Kapitał ludzki stanowi najważniejszy czynnik rozwoju na poziomie lokalnym w Polsce (H4).
5. Czynniki rozwoju na poziomie lokalnym wskazują na istotne znaczenie endogenicznego relacyjnego kapitału terytorialnego determinującego możliwość ich wykorzystania w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego (H5).
6. Procesy rozprzestrzeniania się rozwoju ograniczają dywergencję rozwojową w układzie wewnątrzregionalnym (H6).
7. Procesy rozprzestrzeniania się rozwoju przebiegają z większą intensywnością w obszarach charakteryzujących się wyższym poziomem wyposażenia infrastrukturalnego (H7).
8. Uwarunkowania instytucjonalne w ograniczonym stopniu kształtują czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego (H8).
9. Interwencja rozwojowa zmierzająca do tworzenia i wzmocnienia czynników rozwoju zależy od sytuacji społeczno-gospodarczej regionu i jego specyfiki, w tym heterogeniczności przestrzennej (H9).
10. Założenia *place-based approach* w Polsce są uwzględniane na etapie programowania polityki regionalnej, ale nie są w pełni uwzględniane na etapie jej realizacji (H10).

Zakres czasowy przeprowadzonych analiz dotyczy różnych, w zależności od dostępności danych, serii obserwacji z lat 2004-2018, z uwzględnieniem zasygnalizowanych determinant historycznych współczesności. Ze względu na występujące ograniczenia w dostępie do danych w analizowanych układach przestrzennych oraz przyjętym okresie, ważnym uzupełnieniem geograficznej bazy informacji wykorzystanej w przedmiotowym badaniu są wyniki badań bezpośrednich. Badania terenowe przeprowadzono w 2019 r. na obszarze dziewięciu celowo wybranych gmin województwa wielkopolskiego reprezentujących zróżnicowane typy rozwojowe. Zakres badań obejmował ankietę (CATI) przeprowadzoną wśród mieszkańców i przedsiębiorców, wywiady pogłębione (IDI) przeprowadzone z władzami samorządowymi wybranych jednostek oraz zogniskowane wywiady pogłębione (FDI), w których uczestniczyli lokalni liderzy społeczni. Zakres przestrzenny analizy odnosi się do poziomu gmin w Polsce oraz wybranych gmin z województwa wielkopolskiego, stanowiących studia przypadku.

Szeroki zakres badań wykorzystujących pierwotne i wtórne materiały statystyczne, zarówno o charakterze ilościowym, jak i jakościowym, został podzielony na sześć etapów (tab. 1.1). Jego realizacja wymaga wykorzystania klasycznych i współczesnych

Tabela 1.1. Etapy postępowania badawczego

Etapy postępowania badawczego	Zadania badawcze	Cele	Hipotezy	Metody
ETAP 1 – <i>Określenie roli terytorium w rozwoju społeczno-gospodarczym</i>	1. Przegląd zagranicznej i polskiej literatury przedmiotu prowadzący do usystematyzowania roli terytorium we współczesnych uwarunkowaniach rozwoju.	CMT1		- analiza danych zastanych/kwerynda bibliograficzna
ETAP 2 – <i>Konkretyzacja pojęciowa polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie i systematyzacja czynników rozwoju</i>	1. Przegląd zagranicznej i polskiej literatury przedmiotu prowadzący do usystematyzowania stanu wiedzy na temat polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie oraz czynników rozwoju społeczno-gospodarczego regionów i ich wykorzystania w praktyce polityki regionalnej.	CMT2		- analiza danych zastanych/kwerynda bibliograficzna
ETAP 3 – <i>Konstrukcja modelowego (teoretycznego) układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie regionalnym i lokalnym</i>	1. Konstrukcja autorskich definicji operacyjnych czynników rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym w kontekście podstaw teoretycznych ich identyfikacji i interpretacji oraz wzajemnych relacji w odniesieniu do zagadnień interwencji polityki regionalnej w podejściu zorientowanym terytorialnie (<i>place-based policy</i>). 2. Opracowanie <i>ex-ante</i> modelowego (teoretycznego) układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego z uwzględnieniem ich wykorzystania w działaniach operacyjnych polityki regionalnej.	CMT3		- analiza danych zastanych/kwerynda bibliograficzna
ETAP 4 – <i>Identyfikacja różnicowania poziomu i dynamiki zmian rozwoju społeczno-gospodarczego gmin w Polsce wraz z empiryczną weryfikacją modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego</i>	1. Budowa wielowymiarowej geograficznej bazy obserwacji zawierającej wskaźniki poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie gmin. 2. Analiza różnicowania poziomu i dynamiki zmian rozwoju społeczno-gospodarczego gmin prowadząca do ich klasyfikacji. 3. Empiryczna weryfikacja modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w układzie gmin prowadząca do konstrukcji zweryfikowanego	CMT4 CMT5 CPA1 CPA2 CPA3	H1 H2 H3 H4 H5	- metody wskaźnikowe - taksonomiczne metody grupowania i typologii (w tym analiza skupień, lasy losowe) - indeksy nierówności - metody korelacji (w tym autokorelacji przestrzennej) i regresji

Etapy postępowania badawczego	Zadania badawcze	Cele	Hipotezy	Metody
	empirycznie modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego.			(w tym regresji przestrzennej)
ETAP 5 – <i>Identyfikacja znaczenia czynników rozwoju w warunkach oddziaływania nowych wyzwań polityki regionalnej w regionie mniej rozwiniętym na przykładzie Wielkopolski.</i>	1. Określenie stanu oraz możliwości i barier oddziaływania czynników rozwoju w kształtowaniu kapitału terytorialnego. 2. Identyfikacja możliwości oraz barier oddziaływania czynników rozwoju na kształtowanie procesów rozprzestrzeniania się rozwoju. 3. Identyfikacja możliwości oraz barier oddziaływania czynników rozwoju na kształtowanie uwarunkowań instytucjonalnych rozwoju. 4. Weryfikacja <i>ex-post</i> modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego kształtowanego w warunkach oddziaływania nowych wyzwań polityki regionalnej w Wielkopolsce.	CMT4 CMT5 CPA3 CPA4	H4 H5 H6 H7 H8	- technika ankiety, - wywiad pogłębiany, - badania fokusowe, - analiza danych zastanych
ETAP 6 – <i>Rekomendacje w zakresie ukierunkowania interwencji zgodnej z optymalnym modelowym układem czynników rozwoju społeczno-gospodarczego regionu mniej rozwiniętego uwzględniającego współczesne wyzwania polityki regionalnej oraz specyfikę polskich uwarunkowań rozwojowych</i>	1. Identyfikacja optymalnego modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie lokalnym. 2. Sformułowanie rekomendacji w zakresie ukierunkowania interwencji polityki regionalnej w Polsce, z uwzględnieniem specyfiki badanych gmin Wielkopolski.	CMT4 CMT5 CPA4 CPA5	H9 H10	walidacja i synteza

Źródło: opracowanie własne.

metod matematyczno-statystycznych w ujęciu podejścia metodologicznego *Mixed-Methods Research* [Brewer, Hunter 2005; Ivankova i in. 2006; Creswell 2012]. Podejście to znane jest i upowszechniane w naukach społecznych od połowy XX w. [Weber 1949; Campbell, Fiske 1959]. Polega ono na wykorzystaniu metod mieszanych, co oznacza gromadzenie i analizę danych ilościowych, a następnie jakościowych w dwóch kolejnych fazach w ramach jednego badania. W zastosowanym w pracy

podejściu gromadzi się, analizuje i integruje badania ilościowe oparte zarówno na danych wtórnych (analiza wskaźnikowa), jak i pierwotnych (ankieta) z danymi jakościowymi pochodzącymi z przeprowadzonych badań fokusowych oraz wywiadów. Takie podejście do badań pozwala na integrację danych i wyników zapewniającą lepsze zrozumienie problemów badawczych w stosunku do rozpatrywania ich przy wykorzystaniu odrębności metod i ujęć analitycznych. W pierwszym etapie postępowania badawczego dokonano szerokiego przeglądu zagranicznej i polskiej literatury przedmiotu. Przegląd ten miał charakter systematyzujący i obejmował m.in. analizę krytyczną literatury prowadząc do wskazania współczesnych uwarunkowań rozwoju oraz roli terytorium w rozwoju społeczno-gospodarczym. Ustalenia tego etapu stanowiły fundament etapu drugiego, w którym także na podstawie przeglądu literatury dokonano usystematyzowania wiedzy na temat podstaw teoretycznych polityki zorientowanej terytorialnie oraz ich wykorzystania w praktyce działań polityki regionalnej, zwłaszcza w kontekście polityki regionalnej Unii Europejskiej i Polski. W trzecim etapie postępowania badawczego, bazującego na ustaleniach poprzednich etapów oraz na przeglądzie literatury przedmiotu w zakresie czynników rozwoju społeczno-gospodarczego przygotowano autorskie definicje operacyjne czynników rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym. Ustalenia te wskazują na potrzebę przemyślenia sposobu definiowania i interpretowania czynników rozwoju z uwzględnieniem dwóch perspektyw. Z jednej strony, z szerszej perspektywy ich przemian i sposobu interpretacji na przestrzeni kilkudziesięciu lat, a z drugiej strony ich zmieniającej się roli w polityce regionalnej w kontekście pojawiających się nowych wyzwań polityki regionalnej. Ostatecznie, w etapie tym dokonano konstrukcji modelowego (teoretycznego) układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w jednostkach terytorialnych UE, który jednocześnie jest podstawą interpretacji specyfiki poszczególnych terytoriów ze względu na charakter ich kapitału terytorialnego oraz możliwość wykorzystania tych czynników i ich specyfiki do prowadzenia polityki zorientowanej terytorialnie.

Identyfikacja zróżnicowania poziomu i dynamiki zmian rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce na poziomie lokalnym wraz z empiryczną weryfikacją modelowego układu czynników rozwoju stanowi meritum etapu czwartego postępowania badawczego. Osiągnięcie założonego celu wymagało konstrukcji szczegółowego algorytmu postępowania i zastosowania aparatu metodologicznego bazującego na metodach matematyczno-statystycznych wspomaganych systemami informacji geograficznej. W pierwszym kroku bazując na ogólnodostępnych danych statystycznych (GUS) skonstruowano wielowymiarową geograficzną macierz informacji, która zawierała wskaźniki opisujące wyróżnione aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego gmin. W kolejnym kroku wykorzystując metody taksonomii numerycznej dokonano klasyfikacji gmin na skali poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego. W tym celu wykorzystano metody analizy skupień oraz lasów losowych (szerszy opis wykorzystanych metod badawczych zawiera rozdz. 3). Dodatkowo w analizie zróżnicowań rozwojowych i dochodowych gmin wykorzystano wybrane indeksy nierówności nawiązujące do miar konwergencji i miar entropijnych (indeks Williamsona, Giniego, Theila). W ostatnim kroku wykorzystując modelowanie ekonometryczne przeprowadzono empiryczną weryfikację modelowego układu czynników rozwoju społeczno-

-gospodarczego dla gmin w Polsce. W procedurze tej uwzględniono przyjęte definicje operacyjne czynników rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnym prowadzące do konstrukcji zweryfikowanych empirycznie modelowych układów czynników rozwoju społeczno-gospodarczego dla regionów mniej rozwiniętych uwzględniających specyfikę polskich regionów i ich zróżnicowania wewnątrzregionalnego. Kolejny, piąty etap postępowania badawczego, stanowi istotne uzupełnienie i rozwinięcie rozważań etapu czwartego. W etapie tym dokonano identyfikacji wpływu nowych wyzwań polityki regionalnej na kształtowanie czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w regionie mniej rozwiniętym na przykładzie wybranych gmin z województwa wielkopolskiego. Wykorzystując przede wszystkim metody i techniki badań bezpośrednich (w tym m.in. wywiad pogłębiony, badania fokusowe) badaniem objęto mieszkańców, przedsiębiorców, władze lokalne i liderów lokalnych. Dzięki uzyskanym w ten sposób danym pierwotnym określono stan oraz możliwości i bariery oddziaływania czynników rozwoju w kształtowaniu kapitału terytorialnego, procesów rozprzestrzeniania się rozwoju i uwarunkowań instytucjonalnych rozwoju. Dokonano także weryfikacji *ex-post* modelowego układu czynników rozwoju społeczno-gospodarczego kształtowanego w warunkach oddziaływania nowych wyzwań polityki regionalnej w Wielkopolsce. Ostatni, szósty etap postępowania badawczego obejmuje sformułowanie rekomendacji w zakresie ukierunkowania interwencji zgodnej z optymalnym modelowym układem czynników rozwoju społeczno-gospodarczego regionu mniej rozwiniętego uwzględniającego współczesne wyzwania polityki regionalnej oraz specyfikę polskich uwarunkowań rozwojowych. W tym celu wykorzystano ustalenia z wszystkich poprzednich etapów postępowania badawczego stosując metody walidacji i syntezy.

1.3. Struktura książki

Książka została podzielona na dziewięć rozdziałów z uwzględnieniem wprowadzenia, części teoretycznej, części empirycznej oraz podsumowania. Ułatwiając czytelnikowi odnalezienie najważniejszych dla niego treści dokonano syntetycznej charakterystyki zawartości poszczególnych rozdziałów.

W rozdziale pierwszym, mającym charakter wprowadzający, przedstawiono sposób rozumienia przez autorów uwarunkowań współczesnych przestrzennych zróżnicowań poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, który stanowi podstawę ich motywacji oraz sposobu przeprowadzenia zaprezentowanego w książce postępowania badawczego oraz uporządkowania jego wyników. Zdefiniowano i usystematyzowano również cel pracy uszczegóławiając go w formie hipotez badawczych, które poddaje się weryfikacji w toku poszczególnych kroków przeprowadzonej analizy. Zaprezentowano zastosowane podejście metodologiczne, definiując przyjęte założenia, uzasadniając przyjętą strukturę postępowania oraz określając zastosowane metody badawcze. Przedstawiono także strukturę książki, omawiając syntetycznie zawartość poszczególnych rozdziałów.

Rozdział drugi stanowi część teoretyczną monografii. Obejmuje on zarówno propozycje systematyzacji ustaleń literatury przedmiotu odnoszącej się do wyjaśniania

procesu różnicowania się rozwoju społeczno-gospodarczego w przestrzeni oraz oddziaływania interwencyjnego na ten proces, jak i autorskie propozycje definiowania, operacjonalizowania oraz wykorzystywania w praktyce polityki regionalnej czynników rozwoju. Punktem wyjścia tych rozważań jest przedstawienie znaczenia terytorium w rozwoju społeczno-gospodarczym w odniesieniu do głównych nurtów teoretycznych wyjaśniających współczesne prawidłowości rozwoju regionalnego. Na tym fundamencie ustaleń dotyczących przestrzennych uwarunkowań zachodzącego spontanicznie rozwoju społeczno-ekonomicznego systematyzuje się jego współczesne podstawy teoretyczne, które determinują definiowanie i systematyzację czynników kształtujących ten proces na poziomie regionalnym i lokalnym. Podkreśla się także znaczenie składowej rozwoju sterowanego przejawiającej się w założeniach i działaniach współczesnej polityki rozwoju regionalnego. W tym wątku przypomina się genezę i przemiany europejskiej polityki rozwoju w szczególny sposób eksponując dylematy związane z jej współczesnym paradygmatem oraz wyzwaniem jego operacjonalizacji. Szczególne miejsce w tych rozważaniach poświęca się podejściu zorientowanemu terytorialnie (*place-based policy*), w którym autorzy upatrują możliwości na poprawę efektywności działań interwencyjnych podejmowanych w ramach polityki rozwoju. Bazując na tych założeniach przedstawia się propozycję uszczegółowienia operacyjnego wykorzystania podejścia zorientowanego terytorialnie do wyjaśniania i oddziaływania na proces rozwoju. Zdaniem autorów jest to niezbędne dla właściwej identyfikacji, tworzenia oraz wzmacniania czynników rozwoju regionalnego i lokalnego zapewniających ważny i trwały rozwój gospodarczy. Zaproponowane podejście bazuje na potrzebie przemyślenia sposobu i zakresu definiowania oraz wykorzystania czynników rozwoju regionalnego w interpretacji procesów rozwoju społeczno-gospodarczego oraz programowaniu i realizacji interwencji ograniczającej przestrzenne zróżnicowania tego procesu. Punktem wyjścia tych rozważań jest systematyzacja prawidłowości wynikających z założeń teoretycznych podejścia zorientowanego terytorialnie oraz elementów triady: kapitał terytorialny - dyfuzja rozwoju - uwarunkowania instytucjonalne, których wykorzystanie traktujemy jako niezbędne dla skutecznej i efektywnej implementacji działań polityki spójności zapewniających trwały rozwój i sprzyjających jego konwergencji. Na tym fundamencie prezentuje się autorskie podejście do definiowania i operacyjnej konkretyzacji czynników rozwoju regionalnego i lokalnego, uwzględniając ich relacje z wcześniej usystematyzowanymi prawidłowościami i elementami triady budującymi fundament naszego rozumienia skutecznej interwencji rozwojowej w podejściu zorientowanym terytorialnie (*place-based policy*). Uwzględniając omówione uwarunkowania oraz przyjęte założenia zwraca się uwagę na specyfikę sposobu i zakresu interwencji, jaką należy podejmować w celu dążenia do konwergencji rozwojowej oraz budowania trwałych podstaw rozwoju każdego terytorium. Rozdział kończy propozycja uporządkowania przedstawionych ustaleń w formie modelu conceptualnego, który przyjmuje się za podstawę uszczegółowienia dotychczasowej koncepcji podejścia zorientowanego terytorialnie, i na którym buduje się dalszy proces dociekań badawczych i wyjaśniania w prezentowanej monografii.

Rozdział trzeci zawiera podstawy metodologiczne przeprowadzonego postępowania badawczego. Szczegółowo omówiono algorytmy postępowania badawczego.

Dokonano prezentacji zastosowanych metod i technik badawczych, pozwalających na empiryczną weryfikację założeń teoretycznych prezentowanych w rozdziale drugim, zarówno w ujęciu ilościowym, jak i jakościowym.

W rozdziale czwartym zaprezentowano wyniki badań empirycznych zrealizowanych na podstawie przyjętych założeń teoretycznych, które posłużyły weryfikacji części sformułowanych hipotez badawczych. Rozdział przedstawia rezultaty analizy zróżnicowań poziomu oraz dynamiki zmian rozwoju społeczno-gospodarczego gmin. Postępowanie to prowadzi do klasyfikacji gmin oraz analizy poziomu nierówności rozwojowych i dochodowych na poziomie lokalnym w poszczególnych województwach. W dalszym kroku, prezentuje się rezultaty procedury identyfikacji czynników i estymacji ich oddziaływania na kształtowanie rozwoju społeczno-gospodarczego. Przedstawione rozważania pozwalają na empiryczną weryfikację ustaleń i założeń poczynionych w rozdziale pierwszym oraz drugim i stanowią przyczynek do rozważań nad ukierunkowaniem interwencji rozwojowej w podejściu zorientowanym terytorialnie.

W rozdziałach piątym, szóstym i siódmym przedstawiono rezultaty pogłębionych badań gmin z woj. wielkopolskiego. Realizacja szerokiego programu badań bezpośrednich wykorzystujących techniki kwestionariusza ankiety, wywiadu pogłębionego oraz badania fokusowego odnoszącego się do celowo wybranych dziewięciu gmin Wielkopolski reprezentujących różne typy rozwojowe, pozwoliła na określenie wpływu nowych wyzwań polityki regionalnej na kształtowanie czynników rozwoju społeczno-gospodarczego w regionach mniej rozwiniętych. Rozdział piąty poświęcono zagadnieniu kapitału terytorialnego, szósty – dyfuzji rozwoju, a siódmy – uwarunkowaniom instytucjonalnym. Tym samym szczegółowo omówiono triadę wyzwań, które stanowią fundament polityki zorientowanej terytorialnie. W rozdziale ósmym, dla podsumowania przeprowadzonych badań pogłębionych, dokonano porównania założeń dotyczących programowania interwencji polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie w stosunku do analizowanych gmin z opiniami na temat jej efektywności i skuteczności uzyskanymi w toku realizacji badań bezpośrednich.

Rozdział dziewiąty podsumowuje rozważania przeprowadzone w monografii. W jego pierwszej części dokonuje się syntezy uzyskanych wyników w nawiązaniu do programowania polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie. Następnie dokonuje się odniesienia uzyskanych wyników do obecnego ukierunkowania i założeń polityk regionalnej 2020+ określonych w dokumentach strategiczno-programowych oraz formułuje się rekomendacje operacyjne służące wzmocnieniu oddziaływań polityki spójności w zakresach zgodnych z rekomendacjami, dla których podstawą są wyniki przeprowadzonych badań. Na koniec, ze względu na pandemię SARS-CoV-2, która na przełomie 2019 i 2020 r. całkowicie zmieniła uwarunkowania funkcjonowania państw i regionów Europy i Świata, przedstawiamy swoje opinie i przewidywania. Dotyczą one kierunku i zakresu reorientacji dotychczasowych priorytetów interwencji polityki spójności, które z pewnością będą musiały uwzględnić ekonomiczne i społeczne konsekwencje długotrwałego *lockdown'u* gospodarki oraz wprowadzonych ograniczeń w zakresie swobody nawiązywania i utrzymywania relacji społecznych.

Książka zawiera wyniki projektu badawczego [www.forsed.amu.edu.pl] finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki: OPUS 10 - 2015/19/B/HS5/00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych.*